

Makale Geliş | Received: 01.11.2024
Makale Kabul | Accepted: 31.12.2024
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.1577964

Tanju TOKA

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE
Erzurum Technical University, Faculty of Literature, Department of Philosophy, Erzurum-TURKIYE

ORCID: 0000-0002-4368-3740

tanju.toka@erzurum.edu.tr

Antik Bilgelikten İslâm Felsefesine: Tercüme Hareketinin Serencamı

Öz

Bu çalışma, İslâm dünyasında 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar süren tercüme hareketinin tarihsel gelişimini ve bu sürecin İslâm düşüncesine etkilerini incelemektedir. Tercüme hareketi, İslâm medeniyetinin felsefe-bilim gelişiminde belirleyici bir dönemi simgelemektedir. Bu dönemde antik Yunan, Sâsânî ve Hint medeniyetlerinin birikimleri Arapçaya tercüme edilerek İslâm dünyasına taşınmış ve entelektüel bir sentezin temelleri atılmıştır. Bu çalışma tercüme hareketini üç ana aşamada ele almaktadır: Emevîler dönemindeki sınırlı tercüme hareketleri, Abbâsî Halifesi Mansûr ile başlayan sistematik tercüme faaliyetleri ve Halife Me'mûn döneminde zirveye ulaşan nazari eserlerin tercümesi. Emevî döneminde tercüme hareketi daha çok pratik ihtiyaçları karşılamak amacıyla yapılırken, Abbâsîlerle birlikte tercüme faaliyetleri devlet politikasına dönüşmüş ve daha kapsamlı bir boyut kazanmıştır. Özellikle Halife Me'mûn döneminde Beytülhikme gibi kurumlar kurulmuş, felsefe-bilim metinlerinin tercümesi hız kazanmıştır. Bu süreçte Yunanca, Pehlevi ve Sanskritçe gibi dillerden Arapçaya yapılan tercüme hareketleri, Arapçanın bir felsefe-bilim dili hâline gelmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca İbnü'l-Mukaffa ve Huneyn b. İshak gibi önemli mütercimlerin rolleri ve bu hareketin İslâm'daki bilimsel üretime katkıları tartışılmıştır. Tercümelerin yalnızca bilgi aktarımı değil aynı zamanda İslâm düşüncesinin özgün gelişimi açısından bir katalizör işlevi gördüğü vurgulanmıştır. Antik metinlerin tercümesi, İslâm filozoflarının yeni kavramlar üretmesine ve bilgiyi özgün yorumlarla zenginleştirmesine zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak tercüme hareketi, İslâm medeniyetinde bilimsel düşüncenin olgunlaşmasına ve Batı dünyasının entelektüel gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Aynı zamanda bu hareket, İslâm dünyasının yalnızca antik bilgi birikimini miras almasını değil, bu birikime özgün katkılar sunmasını da sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tercüme hareketi, Emevî dönemi, Abbâsî dönemi, Arapça Felsefe-bilim dili.

From Ancient Wisdom to Islamic Philosophy: The Journey of the Translation Movement

Abstract

This study examines the historical development of the translation movement in the Islamic world from the 7th to the 10th centuries and its impact on Islamic thought. The translation movement represents a pivotal phase in the philosophical-scientific advancement of Islamic civilization. During this period, the accumulated knowledge of ancient Greek, Sassanid, and Indian civilizations was translated into Arabic, laying the groundwork for an intellectual synthesis. The study outlines the translation movement in three main phases: The limited translations during the Umayyad period; the systematic translation efforts initiated under Abbasid Caliph Al-Mansur; and the translation of theoretical texts that peaked during the reign of Caliph Al-Ma'mun. While early translations in the Umayyad era primarily addressed practical needs, under the Abbasids, translation activities became state policy and expanded significantly. Especially during Al-Ma'mun's rule, institutions like the House of Wisdom (Bayt al-Hikma) were founded, accelerating the translation of philosophical-scientific texts. Translations from Greek, Pahlavi, and Sanskrit into Arabic contributed to the emergence of Arabic as a language of philosophy-science. The study also highlights the roles of key translators such as Ibn al-Muqaffa and Hunayn ibn Ishaq, as well as the contributions of the translation movement to scientific production in the Islamic world. It emphasizes that these translations were not merely transfers of knowledge but also served as catalysts for the original development of Islamic thought. Translating ancient texts enabled Islamic philosophers to develop new concepts and reinterpret classical knowledge in novel ways. In conclusion, the translation movement not only advanced scientific thinking in the Islamic world but also significantly influenced the intellectual growth of Western civilization. Moreover, it enabled the Islamic world to both inherit and creatively expand upon the intellectual legacy of antiquity.

Keywords: Translation movement, Umayyad period, Abbasid period, Arabic philosophical-scientific language.

Giriş

İslâm düşüncesinde kritik bir dönüm noktası olan tercüme hareketi, 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar uzanan bir zaman diliminde, İslâm dünyasının kültürel, bilimsel ve felsefi gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. 10. yüzyıl sonrasında İslâm coğrafyasında sistematik tercüme faaliyetlerinin nihai evresine ulaşmasına karşın, münferit girişimler vasıtasıyla bu entelektüel uğraş Memlûk (1250-1517) devri sonuna değin İslâm dünyasının önemli bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür (Vagelpohl - Sánchez, 2022, p. 257).

Bu çalışma, tercüme faaliyetlerini yalnızca bilginin nakli olarak değil, yeni bir entelektüel sentezin oluşturulmasına zemin hazırlayan dinamik bir süreç olarak değerlendirilmesi gerektiğini önermektedir. Bu bağlamda şekillenen çalışmanın temel amacı, İslâm dünyasında gerçekleşen tercüme faaliyetlerinin tarihsel zemini, kronolojik gelişimi ve bilimsel-kültürel etkileşimdeki rolünü sistematik bir perspektifle analiz etmektir. Bu amacın gerçekleştirilmesi doğrultusunda tercüme hareketi, İslâm dünyasının kendi iç dinamikleri, siyasi faktörler ve toplumsal talepler gibi farklı etkenlerle şekillenmiş karmaşık bir olgu olarak ele alınacaktır.

Bu temel üzerine inşa edilen çalışmada tercüme hareketinin gelişimi üç ana aşamada incelenecektir: a) Emevîler (661-750) dönemindeki sınırlı alan ve pratik kaygıların giderilmesine odaklı tercüme, b) Abbâsî Halifesi Mansûr (754-775) döneminde başlayan sistematik tercüme ve c) Halife Me'mûn (813-833) döneminde zirveye ulaşan nazarî eserlerin tercümesi. Bu kronolojik yaklaşım, tercüme faaliyetlerinin zaman içinde nasıl evrildiğini ve İslâm düşünce dünyasının gelişimine nasıl katkıda bulunduğunu anlamak açısından oldukça önemlidir. Tarihsel süreç içerisinde meseleyi incelemeyi hedefleyen bu çalışma, bilhassa erken Abbâsî döneminde (750-1258) halifelerin tercüme faaliyetlerine sağladıkları kurumsal desteği ve bu entelektüel girişimin müesseseleşmiş bir devlet politikası haline dönüşüm sürecini irdelleyecektir. Bu bağlamda Halife Mansûr'dan başlayarak, Halife Mehdi-Billâh (775-785), Halife Hârûnürreşîd (786-809) ve özellikle Halife Me'mûn dönemlerinde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri incelenecektir. Bu halifeler, bilimsel meraklarının yanı sıra siyasi güçlerini entelektüel başarılarla pekiştirmek amacıyla da tercüme faaliyetlerine destek vermişlerdir. Bu kapsamda, Beytülhikme gibi kurumların rolü, İbnü'l-Mukaffa ve Huneyn b. İshak gibi önemli mütercimlerin katkıları da ele alınacaktır. Bu çerçevede çalışma, tercüme faaliyetlerinin Emevî döneminden başlayarak Abbâsî döneminin sonuna kadar uzayan süreçte geçirdiği dönüşümü, dönemin siyasi, sosyal ve entelektüel dinamiklerinin oluşturduğu sınırlar dahilinde inceleyecektir. Bilhassa Yunanca, Pehlevi ve Sanskritçeden Arapçaya yapılan tercümelerin İslâm düşünce geleneğindeki rolü merkeze alınacak, bu kültürel etkileşim sürecinin çok boyutlu tesirleri tahlil edilecektir. Bu sürecin doğal bir uzantısı olarak, tercüme faaliyetlerinin niteliğinde ve odak noktasında meydana gelen değişimler de dönemin entelektüel ihtiyaçları ve siyasi koşulları çerçevesinde değerlendirilecektir.

Bu bağlamda çalışma boyunca şu araştırma sorularına cevap aranacaktır: a) Tercüme hareketinin İslâm düşünce sisteminin özgünleşmesine olan katkısı nedir? b) Farklı dillerden (Yunanca, Pehlevi, Sanskritçe) yapılan tercümeler arasında içerik veya yöntem farklılıkları var mı? c) Emevî döneminde başlayıp Abbâsî döneminde devam eden tercüme faaliyetlerinin devlet politikası haline getirilmesi, İslâm dünyasının entelektüel ortamını nasıl dönüştürmüştür? d) Tercüme hareketinin, Arapçanın bir felsefe-bilim dili haline gelmesinde nasıl bir etkisi bulunmuştur?

Son olarak bu çalışma, kültürler arası etkileşimin ve bilgi aktarımının medeniyetlerin gelişimindeki rolüne dair yapılacak daha geniş tartışmalara ışık tutmayı hedeflemektedir. Nitekim İslâm dünyasındaki tercüme hareketi, Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki en önemli köprülerden biri olarak işlev görmüştür. Bu bağlamda farklı kültür ve düşünce geleneklerinin etkileşiminin, yeni ve özgün düşünce sistemlerinin ortaya çıkmasındaki rolünü tespit etmek son derece önemlidir. Çünkü söz konusu tercüme faaliyetleri yalnızca antik bilgelik İslâm dünyası

tarafından özümsemesini sağlamamış, aynı zamanda Batı düşüncesinin gelişimine de katkılarda bulunmuştur. Dolayısıyla bu çalışma hem İslâm düşünce tarihine hem de medeniyetler arası etkileşim ve entelektüel aktarım konularına mütevazî bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

A) İslâm Dünyasında Tercüme Hareketi: Kültürel Etkileşim ve Entelektüel Dönüşüm

7. ve 8. yüzyıllardaki fütihat hareketiyle İslâm'ın siyasi açıdan hızlıca yayılması, Arap Yarımadası'ndan başlayarak Filistin-Suriye, Mısır, Mezopotamya ve Kuzey Afrika'yı kapsayan geniş bir coğrafyayı Müslüman hakimiyetine sokmuştur. Bu genişleme, yalnızca toprak kazanımı olarak değil, aynı zamanda İslâm dünyasının kapsamlı bir sosyo-kültürel ve entelektüel dönüşüm sürecine girmesi olarak da değerlendirilmelidir. Çünkü bu fetihler sonucunda Müslümanlar, Helenistik, Roma, Bizans ve Sâsânî medeniyetlerinin zengin kültürel ve felsefe-bilim birikimi ile temasa geçmiştir. Bu gelişmeler, Roma/Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları arasında uzun süredir parçalanmış durumdaki bu coğrafyayı siyasi ve kültürel açıdan bütünleştirirken, İslâm'ın kaynaştırıcı etkisi farklı kültür ve medeniyetler arasındaki etkileşimi hızlandırmıştır (Avcı, 2020, s. 184-185). Bunun sonucunda, ticari malların yanı sıra fikir ve düşüncelerin de serbestçe dolaşımı sağlandığı gibi Gutas'ın (2009, p. 13) deyimiyle artık entelektüel canlılığını kaybetmiş, yalnızca kütüphanelerde ve el yazmalarında varlığını sürdüren *ölmek üzere olan felsefe*, İslâm dünyasında yeniden hayata tutunmuştur. İmparator Justinianus'un (527-565) 529 yılında Atina'daki Akademi'yi kapatması ve bunu takip eden süreçte İmparator Heraklius'un (610-641) İskenderiye okulunun fiilen sona ermesine neden olmasıyla Helenistik felsefe ciddi biçimde kesintiye uğramış; felsefî üretim, canlı ve üretken bir ortamdan ziyade el yazmaları ve kütüphaneler formunda varlığını sürdüren, durağan bir yapı hâline gelmiştir. Bununla birlikte, belirli felsefî müfredatlar ve özellikle mantık çalışmaları, teolojik tartışmalar çerçevesinde zayıflamış biçimde de olsa bazı çevrelerde devam etmiştir. Bu çalışmalar, Büyük İskender'in (MÖ 356-MÖ 323) fetihlerinden bu yana ilk kez siyasi bir birlik oluşturacak ve İslâm hakimiyeti altına girecek olan coğrafyadaki çeşitli eğitim kurumlarında ve entelektüel topluluklarda sürdürülmüştür. Geç antik dönemde çeşitli topluluklarda gözlemlenen bu entelektüel gelişmeler, daha sonra Arapçadaki felsefî geleneğin yeniden canlandırılması için gerekli -ancak Gutas'a göre yeterli olmayan- koşulları oluşturmuştur (Gutas, 2009, p. 13; Gutas, 2016, p. 4942). Öyle ki İslâm dünyası, felsefeyi canlı bir düşünce ortamından değil, felsefî aktarımın ve rekabet halindeki okulların hâkim olduğu bir ortamdan tevarüs etmiştir (Endreß, 2007, p. 320). Bu nedenle, İslâm fetihlerinin entelektüel açıdan etkisi yalnızca aktarım değil; aynı zamanda bir diriltme, canlandırma işlevi de görmüştür. İslâm dünyasında yaratılan kültürel etkileşim ve sentez süreci, İslâm felsefesinin temelini oluşturan çok katmanlı ve zengin bir kültürel yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Barış, 2017, s. 1883). Böylece İslâm'ın erken dönemindeki fetihler sadece askeri ve siyasi bir yayılma değil, aynı zamanda geniş çaplı bir kültürel ve entelektüel dönüşüm süreci olarak da tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Alanyazında bu kültürel etkileşimin doğası ve sonuçları hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bunlar arasında özellikle dikkat çeken bir yaklaşım, "temas teorisi" olarak adlandırılan bakış açısidir. Bu teori İslâm düşüncesinin gelişimini, Arap Yarımadası'nın dışına genişleyerek bilhassa Roma/Bizans ve Sâsânî gibi köklü medeniyetlerle etkileşime girmesine bağlamaktadır. Bu teorinin cazip yönü, İslâm felsefe-bilim geleneğinin doğuşunu dış faktörlerle açıklama kolaylığı sunmasıdır. Ancak İslâm felsefe-bilim geleneğinin gelişimini salt dış etkilerle açıklama eğilimi, bu dönüşümün karmaşık doğasını tam olarak kavramakta yetersiz kalmaktadır (Saliba, 2007, p. 4). Çünkü her ne kadar İslâm dünyası, önceki düşünce geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmiş olsa da bu mirası özgün bir şekilde yorumlayan ve yeni bir sentez oluşturan entelektüel, toplumsal ve politik dinamikler belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda, İslâm dünyasının bilimsel ve felsefî gelişimini basit bir aktarım süreci olarak değil, yaratıcı özümseme ve yeniden yorumlama süreci

olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Nitekim İslâm filozofları, tercüme edilen metinleri sadece kabul etmekle kalmayıp onları geliştirmiş ve kendi medeniyetlerinin ihtiyaçlarına göre uyarlamıştır. Bu temelde geliştirilecek bir yaklaşım biçimi, İslâm düşünce tarihindeki özgün katkılarının daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

İslâm fetihleri sonucunda şekillenen yeni kültürel ortam, düşünsel etkileşim ve bilgi yayılımını hızlandırmıştır. Çünkü İslâm'ın doğuşu sırasında Arap Yarımadası'nın kuzeyinde, kendi dönemine göre belli bir yetkinlik kazanmış bir felsefe-bilim geleneği mevcuttu ve İslâm'ın ilk yayılma alanları da bu entelektüel birikimin hâkim olduğu coğrafyayı kapsamaktaydı. Dolayısıyla İslâm kültür dünyasının bu zengin mirası göz ardı etmesi mümkün değildi. Nitekim fetihlerden kısa bir süre sonra, antik felsefe-bilim mirasının İslâm dünyasındaki etkisi, öncelikle yoğun tercüme faaliyetleri şeklinde kendini göstermeye başlamıştır. Bu süreçte, aktarılan bilginin İslâm düşünürleri tarafından özgün yorumlara dönüştürülmesi, entelektüel gelişim açısından belirleyici olmuş ve bu birikim, yeni bir düşünce sisteminin inşasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede İslâm dünyasının antik felsefe-bilim mirasının kökenine ve Müslümanlara gelinceye kadarki serencamına olan yaklaşımını Fârâbî'nin *Tabsîlu's-sa'âde* eserinde, felsefe ile ilgili şu ifadesinde bulmak mümkündür:

Söylendiğine göre bu ilim eskiden Irak halkı olan Kaldeliler arasında mevcuttu. Onlardan Mısır halkına geçmiş, oradan Yunanlılara intikal etmiş, Süryanîler ve daha sonra Araplara geçinceye kadar onlarda kalmıştır. Bu ilmin içerdiği her şey Yunan dilinde, daha sonra Süryancada, nihayet Arapçada ifade edilmiştir (2013, s. 91).

Fârâbî'nin söz konusu ifadeleri, antik döneme ait felsefe-bilim mirasının İslâm dünyasında ele alınışı, tevarüs eden bir anlayışın egemen olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda İslâm dünyasında antik döneme ait felsefe-bilim mirasına menfî bir yaklaşım yerine onu tevarüs eden bir yaklaşımın hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İslâm coğrafyasında belirgin hâle gelen temel eğilim, felsefe-bilimin hangi dilde veya kültürde üretildiğine bakılmaksızın Arapçaya kazandırılması yönündeydi. Bu kapsayıcı anlayışın bir tezahürü olarak başlangıçta yönetim, tıp, astronomi ve simya gibi pratik alanlardaki ihtiyaçları karşılamak amacıyla Emevîler döneminde başlatılan tercüme faaliyetleri, Abbâsîler döneminde daha çok sistematik olarak yürütüldü (Demirci, 2015, s. 103).

Tercüme hareketi, İslâm dünyasının antik bilgi birikimine yönelik kapsamlı bir özümseme çabasını yansıtmaktadır. Nitekim bu süreçte dinî ve mitolojik metinler ile bazı edebî eserler dışında, dönemin felsefe-bilim külliyyatının büyük bir kısmı ya doğrudan ya da Süryanice üzerinden Arapçaya aktarılmıştır (Mavroudi, 2015, p. 55). Ayrıca tercüme faaliyetlerinin kapsadığı alanlar oldukça geniş bir yelpazeye yayılmıştır; gökbilimlerden doğa bilimlerine, matematikten müzik nazariyesine, metafizikten fiziğe, tıptan siyaset ve ahlâk felsefesine kadar uzanan bu çeşitlilik, İslâm dünyasının bilgi edinme ve üretme konusundaki çok yönlü yaklaşımını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu sistematik tercüme hareketi sadece bilginin nakli değil, aynı zamanda yeni bir bilimsel ve felsefî sentezin oluşturulması için de zemin hazırlamıştır (Arberry, 2010, p. 119).

Tercüme hareketinin etkileri, sadece kısa vadeli bilgi aktarımı ile sınırlı kalmamış, İslâm medeniyetinin sonraki yüzyıllardaki bilimsel ve felsefî gelişimine de derin katkılar sunmuştur. Çeşitli dillerden Arapçaya yapılan tercümeler, İslâm düşüncesini zenginleştirmenin ötesinde, dünya düşünce tarihinin genel seyrini etkileyecek nitelikte olmuştur. Bu bağlamda, tercüme hareketi pasif bir bilgi transferi süreci olarak değerlendirilemez; aksine İslâm dünyasında yeni kavramlar ve özgün teorilerin gelişmesine zemin hazırlayan dinamik bir olgudur. Öyle ki 10. ve 11. yüzyıllarda, İslâm dünyasında felsefenin tüm konularını kapsayan alanlarda üretilen telif eserler, tercüme eserlerin etkisini aşarak entelektüel dünyada baskın bir konuma ulaşmıştır. Ancak bu bağlamda önemli bir noktaya işaret eden Gutas (2017, p. 134), İslâm dünyasında felsefe-bilim alanında gerçekleşen söz konusu gelişmeleri, yalnızca tercüme hareketinin bir sonucu olarak

değerlendirmemektedir. Çünkü Yunanca başta olmak üzere çeşitli antik dillerden Arapçaya yapılan söz konusu tercümeler, canlı bir entelektüel ortamın yaratmış olduğu ihtiyacın bir sonucudur. Gutas'a (2017, p. 134-135) göre, tercüme hareketleri İslâm dünyasında mevcut pratik ve teorik ihtiyaçlarla örtüşmüş, böylece bir bilgi transferi olmanın ötesinde, farklı düşünce geleneklerinin yaratıcı bir şekilde yorumlanmasını sağlamıştır. Bu süreçte, mütercimlerin yetkinliği, kelâmcılar ve filozoflar gibi entelektüel grupların talepleri ve halifelerin himayesi, bu ortamın oluşumunda belirleyici olmuştur. Dolayısıyla bu canlı entelektüel ortam, İslâm düşüncesinin kendi iç dinamikleriyle şekillenen özgün bir bilgi üretim sürecinin temelini oluşturmuştur. Farklı bir ifadeyle, tercüme hareketinin başarısını yalnızca dış etkilerle açıklamak, bu sürecin İslâm dünyasındaki özgün gelişim ve üretkenliğiyle olan bağlantısını göz ardı etmek olur. Eğer İslâm dünyasında henüz canlı bir entelektüel hareketlilik oluşmamışken tercüme faaliyetleri başlatılmış olsaydı, bu hareketin bu denli derinlikli ve kapsamlı sonuçlara ulaşması mümkün olmazdı. Benzer şekilde yalnızca halifeler veya seçkin toplumsal grupların talepleri doğrultusunda yapılan tercümelerin, uygun entelektüel koşullar bulunmadığı takdirde kalıcı bir etki yaratması da beklenemezdi. Bu nedenle İslâm düşünce dünyasında 7-11. yüzyılları kapsayan ve klasik dönem olarak adlandırılan felsefe-bilim hareketliliği, yalnızca tercüme faaliyetleriyle değil, aynı zamanda dönemin kültürel, toplumsal ve entelektüel koşullarıyla birlikte değerlendirilmelidir.

Bunun dışında gerçekleştirilecek bir anlatı İslâm dünyasını çevreleyen iki ana medeniyet merkezine odaklanmaktadır; batıda Helenistik ve doğu ile güneydoğuda Sâsânî ve dolaylı olarak Hint medeniyetleri. Bu medeniyetler, uzun bir tarihsel geçmişe, belirli dönemlerde yüksek düzeyde bilimsel üretime ve İslâm öncesi dönemde gelişmiş bir entelektüel canlılığa sahip olarak tasvir edilmektedir. Ancak bu yaklaşım biçimi, İslâm medeniyetinin özgün katkılarını ve iç dinamiklerini göz ardı etme riski taşımaktadır. Ayrıca bu anlatıda yer alan “ileri” ve “geri” gibi göreceli terimlerle medeniyetleri sınıflandırmanın metodolojik sorunlara yol açmaktadır. Bu bağlamda, İslâm düşüncesinin gelişimini *iç* ve *dış* dinamikleriyle birlikte incelemek, tarihsel gerçekliği daha doğru yansıtacaktır (Saliba, 2007, p. 2).

B) Tercüme Hareketinin Gelişimi ve Kurumsal Dönüşümü

B.1. Emevî Dönemi: Yunanca-Arapça Tercüme Geleneğinin Doğuşu

İslâm dünyasında antik Yunan düşüncesinin Arapçaya tercüme edilmesi sürecini şekillendiren etmenler, tarihsel ve kültürel bağlamda ele alındığında çok boyutlu bir yapıyı oluşturmaktadır. Buna göre Emevî yönetiminin merkezi olan Şam'ı çevreleyen bölgelerde hâkim olan Yunanca konuşan toplulukların entelektüel yönelimi, büyük ölçüde Bizans merkezli Ortodoks Hristiyan düşüncesi tarafından şekillendirilmekteydi. Gutas ve Siniosoglou'nun (2017, p. 273–274) ifade ettiği üzere, Ortodoksluk Bizans'ta yalnızca bir inanç sistemi değil, “bir varoluş biçimi, entelektüel bağlantıları olan bir yaşam tarzı” olarak görülmekteydi. Bu nedenle, Ortodoksluğun egemen olduğu bu kültürel ortamda, antik Yunan tarzında gelişen felsefe benzer bir konum elde edememiş; daha ziyade, teolojik çerçevede işlevsel olduğu sürece meşrulaştırılan bir araç olarak değerlendirilmiştir. Bu düşünce geleneği, dinî gerekçelerin ötesinde kültürel olarak da antik Yunan mirasına karşı mesafeli bir tutum sergilemekteydi (Mavroudi, 2015, p. 29; Vagelpohl & Sánchez, 2022, p. 258). Bununla birlikte Emevî halifelerinin siyasi anlamdaki temel kaygısı, iktidarlarını güçlendirmek ve egemenlik alanlarını genişletmek olmuştur; kültürel açıdan ise büyük ölçüde İslâm öncesi Arap kabile geleneğini sürdürmüşlerdir (Gutas et al., 2017, p. 82). Bu durum, Emevî döneminde yapılan tercüme faaliyetlerinin daha dar kapsamlı ve çoğunlukla pratik alanlarla sınırlı kalmasına yol açmıştır. Ancak bu sınırlı faaliyetler bile antik Yunan düşüncesinin İslâm dünyasında tanınmasına yönelik ilk adımları atmıştır. Nitekim Abbâsî hilafetinin kurulmasıyla birlikte, yönetim merkezinin Bağdat'a taşınması İslâm dünyasında felsefi tercümelerin daha sistematik hale gelmesini mümkün kılmıştır. Abbâsî halifeleri, daha kozmopolit ve entelektüel bir çevreye sahip olduklarından antik düşünceye daha açık olmuşlardır. Bu ortam,

Ortodoks Hristiyan düşüncesinin doğrudan etkisinden görece uzak bir konumdaydı. Ayrıca bu yeni merkezde, tercüme hareketine yön verecek insan kaynağı, Süryaniceye çevrilmiş klasik metinler, teknik bilgi birikimi ve güçlü bir felsefî literatür de mevcuttu. Tüm bu etkenler birleşerek, İslâm dünyasında kapsamlı bir tercüme ve bilgi aktarım sürecinin zeminini hazırlamıştır (Saliba, 2007, p. 45–50).

Bu çerçevede İslâm dünyasında Arapçaya yapılan tercümelerin sistematik ve kurumsal bir yapı içerisinde gerçekleştirildiği Abbâsî hilâfetinden çok daha eskiye dayandığı anlaşılmaktadır. Çünkü Bağdat'ın kurulmasından uzun bir süre önce Emevî hilâfetinin ilk yıllarından itibaren İslâm dünyasında toplum ve ticari ilişkilerin yanı sıra idari ve bürokratik işlerin yürütülmesi ve yöneticiler ile yerel halk arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için gününbirlik ihtiyaçlar temelinde tercümeler yapılmaktaydı. Bu durum tercümelerin söz konusu dönemde sosyal hayatın bir parçası hâline geldiğini göstermektedir. İslâm fetihleri sonrasında Emevî yönetiminin idari yapılanması, fethedilen bölgelerdeki dilsel çeşitlilikten doğrudan etkilenmişti. Suriye-Filistin, Mısır ve İran bölgelerinde sırasıyla Yunanca, Kıptîce ve Pehlevîce dillerin hâkimiyetinin sürmesi, bu dillerin resmi idari alanlarda kullanımını devam ettirmesine olanak sağlamıştır. Özellikle Halife Hişâm b. Abdülmelik'in (724–743) Arapçayı devlet dili olarak yerleştirme girişimlerine kadar, Şam'daki maliye divanları Yunanca, Irak'ta Farsça, Mısır'da ise Kıptîce olarak işlevini sürdürmüştür (Donner, 1986, p. 283; İbnü'n-Nedim, 2019, s. 788). Bu çok dilli idari yapı, yeni kurulmuş ve kurumsal olgunluğa henüz ulaşmamış İslâm devletinin, yerel uzmanlık bilgisinden faydalanma zorunluluğunun bir sonucuydu. Eğitimli Müslüman bürokratların azlığı, Emevîlerin yerel halkın bilgi birikimiyle yönetsel pragmatizm arasında bir denge kurmasını zorunlu kılmıştır. Ayrıca bu tercümeler, idari terminolojinin Yunanca ve Pehlevîce kaynaklardan Arapçaya intikalini de kolaylaştırmıştır (Vagelpohl, 2008, p. 18). Emevîler döneminde, özellikle fethedilen topraklarda yerel yönetimlerin entelektüel birikimlerinden yararlanmak amacıyla yapılan bu tercümeler, esasen divan kayıtlarının Arapçalaştırılmasına odaklanmıştır. Böylece bu faaliyetler, mali kaynakların idaresinde Arapçayı ana dil hâline getirmeyi ve Müslüman-Arap unsurun önceki yapının mirası üzerindeki tam kontrolünü sağlamayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, ilk dönem tercümelerinin, idari sistemin düzenlenmesi ve Arapçanın bürokrasi dili olarak yerleşmesi gibi işlevleri olduğu söylenebilir.

Arapça tercüme hareketinin tarihsel sürecinin anlaşılması, tercümelerin yapılmasını gerektiren entelektüel ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan siyasi faktörlerin belirlenmesiyle yakından ilişkilidir. Emevî hilâfetinin ilk dönemlerinde yönetimi çevreleyen Yunanca konuşan söz konusu topluluk entelektüel yönelimlerinin bir sonucu olarak Helenistik düşünceyi dışlasa da bu hususta Emevî Halifelerinin farklı düşündüğünü söylemek mümkündür. Nitekim İslâm dünyasının Helenistik düşünce ile etkileşiminin tarihsel kökenleri, bu dönemde gerçekleştirilen erken tercüme faaliyetlerine dayanmaktadır. Bu bağlamda Sezgin'in araştırmaları, önemli bir tarihsel perspektif sunmaktadır. Sezgin (2007), Yunan simyacı Zosimos'un simya ilmine dair bir risalesinin Arapçaya tercümesinin, Muaviye'nin (661-680) Şam valiliği döneminde gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu tespit, Müslümanların antik Yunan düşünce mirasına olan ilgisinin, Yunanca konuşulan bölgelerin fethiyle eş zamanlı olarak başladığını göstermektedir. Bunun yanı sıra, erken dönem tercüme faaliyetlerine ilişkin benzer görüşler de mevcuttur. Örneğin, Sezgin'i destekler nitelikte Crone da ilk Yunanca-Arapça tercümenin Muaviye döneminde gerçekleştiğini belirtmektedir. Ancak Crone'a (2007) göre, Yunancadan Arapçaya tercüme edilen ilk eser, Muaviye'nin halifeliği sırasında İstanbul'un fethi için düzenlenen sefer esnasında, Danyal Peygamber'e atfedilen bir metindir. Bu farklı perspektifler, erken İslâm döneminde gerçekleşen tercüme faaliyetlerinin çeşitliliğini ve kapsamını işaret ettiği gibi İslâm dünyasının Helenistik düşünceyle olan ilişkisinin, fetih hareketleriyle birlikte başlayan dinamik ve çok yönlü bir süreç olduğu göstermektedir.

Bu geniş kültürel etkileşim zemini üzerinde İslâm dünyasında Yunanca düşünce mirasına yönelik sistematik bir ilgi gelişmeye başladı. Bu ilginin ilk somut örnekleri, yine Emevî döneminde kendini gösterdi ve özellikle pratik bilimler alanında yoğunlaştı, ki bu dönemde Yunanca düşünce mirasına yönelik duyulan ilginin ilk örnekleri tıp, astronomi ve simya gibi alanlarda ortaya çıkmaktadır. Buna göre Muaviye'nin yanı sıra I. Mervân (684-685) döneminde de Yunanca düşünceden çeşitli tercüme yapılmıştır. Bu dönemde tıp alanıyla ilişkili İskenderiyeli Ahron tarafından yazılan ders kitabı niteliğindeki eser Süryaniceye tercüme edilmişti. Yahudi kökenli hekim Mâserceveyh el-Basrî/Mâsercis tarafından bu esere iki bölüm daha eklenerek *Kitâbu'l-Künnâş* ismiyle Arapçaya tercüme edildi. Emevî dönemindeki Yunanca felsefe-bilimin Arapçaya aktarıldığını gösteren diğer önemli örneklerle ise Emevî Emîri Hâlid b. Yezid (ö. 704) döneminde karşılaşmak mümkündür, ki onun emriyle tercüme edilen eserlerin önemli bir bölümü kimya ve astroloji ile ilgilidir. İbnü'n-Nedim, Hâlid b. Yezid'in, İstafan (Stephan) el-Kadîm'i tıp ve astronomi alanlarında, İskenderiyeli rahip Maryânos'u (Marianos Romenus) ise daha çok kimya alanında Yunanca ve Kipticeden tercüme yapmaları için görevlendirdiğini aktarmaktadır (İbnü'n-Nedim, 2019, s. 792-938; Endreß, 2007, p. 324; Avcı, 2020, s. 185-186).

Hâlid b. Yezid'in kişisel çabaları ile birlikte, ondan önceki dönemlerde çeşitli bilim dallarında yapılan mezkûr tercümelerden hareketle, Yunanca düşünce mirasının Arapçaya aktarılmaya başlandığı dönem olarak miladi yedinci yüzyılın üçüncü çeyreğini kabul etmek mümkündür. Ancak Emevî döneminde yapılan tercümeler tıp ve kimya gibi pratik alanlarla sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır, ki bu bilimlerle ilgili yapılan tercümelerin sayısı da benzer şekilde sınırlıdır. Ayrıca bu dönemde yapılan tercümelerin temelinde pratik kaygıların yer aldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Emevî döneminde yapılan tercümelerin sistemli ve kurumsal bir yapı içerisinde gerçekleştirilmediği, ferdî girişimler sonucunda yapıldığı görülmektedir (Sezgin, 2007, s. 4). Bu ferdî girişimler, özellikle idari ve askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğu için tercüme faaliyetlerinin bilimsel ve entelektüel gelişime katkısı sınırlı kalmıştır. Ancak başlatılan bu süreç, Abbâsîler döneminde bir nevi zemin hazırlayıcı işlev üstlenmiş ve tercümelerin daha sistematik bir hâle gelmesinin önünü açmıştır.

B. 2. Abbâsî Dönemi: Yunanca-Arapça Tercüme Geleneğinin Olgunlaşması

Abbâsî hilafetinin kurulmasıyla birlikte, özellikle Bağdat'ın 765 yılında hilafetin yönetim merkezi olması sonrasında İslâm dünyasında gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerinin hem niceliksel hem de niteliksel açıdan kayda değer bir dönüşüm geçirdiği gözlemlenmektedir. Çünkü ilk sistematik tercüme faaliyetlerinin kökeni, başlangıçta İskenderiye ve Antakya gibi köklü Helen merkezleriyle doğrudan bağlantılı olmaktan çok Irak bölgesinde yaşayan ve Helen kültüründen etkilenmiş Süryani ve Pers topluluklarının varlığıyla ilişkiliydi (Peters, 1968, p. 59). Bu dönüşüm tercüme faaliyetlerinin artık bireysel girişimlerin ötesine geçerek, devlet destekli ve sistematik bir politikaya dönüşmesiyle bağlantılıdır. Daha sarıh bir anlatımla, Emevî döneminde tıp ve kimya gibi pratik alanlara odaklanan tercümeler, Abbâsî döneminde felsefe ve bilim gibi nazarî alanlara yönelerek daha geniş bir entelektüel birikimin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönüşüm tercüme edilen eserlerin sayısındaki artışın yanı sıra, tercümelerin kapsam ve derinliğindeki gelişmeyi de içermektedir. Öyle ki Abbâsî halifeleri, yalnızca pratik bilgiye değil, nazarî felsefenin de aktarılmasına büyük önem vermişlerdir. Antik dönem düşünce mirasına ait felsefî ve bilimsel eserler onuncu yüzyıla kadar Arapçaya aktarılmaya başlandı. Ayrıca İslâm dünyasındaki tercüme hareketlerinin erken dönem Abbâsî Halifeleriyle birlikte başlatılmasını sağlayan temel nedenlerden birisi ise bu dönemde Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya sistematik tercümelerin başlatılması için gerekli olan entelektüel talep ve bunu gerçekleştirecek olan insanî kaynağın bulunmasıyla da ilişkilidir (Vagelpohl, 2008, p. 22). Bununla birlikte önemli nedenlerden bir diğeri de Abbâsî halifelerinin tarih anlayışında aranabilir. Buna göre Abbâsî halifeleri kendilerini yalnızca Hz. Peygamber'in değil, aynı zamanda antik düşünürlerin mirasçıları olarak görmekteydiler (Vagelpohl

- Sánchez, 2022, p. 161). Bu bağlamda, Abbâsî dönemi tercüme hareketi, yalnızca antik bilgi birikiminin aktarımını değil, aynı zamanda İslâm dünyasının kendi entelektüel ve kültürel kimliğini yeniden şekillendirmesini sağlayan bir dönüşüm sürecini temsil etmektedir.

Hilâfet merkezinin Bağdat'a taşınması neticesinde yerel nüfusun önemli kısmının Yunanca konuştuğu bir bölgeden anadili Pehleviceden bir bölgeye geçilmiş oldu, ki bu değişim toplumsal ve entelektüel zihniyetin dönüşümünün önünü açmıştır. Gutas'a (2017, p. 57) göre Bağdat'ın kurulması, İran kültür ve tarihinin henüz oluşum aşamasındaki Abbâsî kültürünün belirlenmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim bu durum Abbâsî döneminde yapılan ilk tercümelerin niçin Pehleviceden yapıldığını da açıklamaktadır. Gutas'a benzer şekilde tercüme hareketlerinde gerçekleşen bu kırılmayı Bağdat şehrinin kurulmasına bağlayan Kumeyr (1976, s. 187), hilâfet merkezinin Şam'dan Bağdat'a geçmesini yönetimin yalnızca bir şehirden başka bir şehre intikali değil, aslında bir zihniyet değişimi şeklinde değerlendirmektedir. Bu değerlendirme, Bağdat'ın kurulmasıyla birlikte derinleşip genişleyen tercüme hareketi ve bunun sonucunda ortaya çıkan entelektüel hareketliliğin anlaşılması için oldukça önemlidir.

Erken Abbâsî dönemi tercüme faaliyetleri, başlangıçta Emevî dönemindekine benzer şekilde pragmatik ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmiş olsa da Bağdat'ın kozmopolit yapısının gelişmesiyle birlikte önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümün hızlanmasında, ilk dönem Abbâsî halifelerinin tercüme hareketine verdikleri destek ve bunu sistematik bir devlet politikasına dönüştürmeleri kritik bir rol oynamıştır. Bu tarihsel süreç içerisinde, tercüme faaliyetlerinin odak noktasında belirgin bir kayma gözlemlenmektedir; başlangıçtaki pratik ve uygulamaya yönelik kaygıların yerini, giderek daha nazari ve spekülâtif ilgi alanları almaya başlamıştır (Gutas, 2017, s. 66-73). Bağdat'ın kurulması, ilk tercümelerin yapıldığı bu dönemde Müslümanlar tarafından tevarüs edilen düşünce mirasının yalnızca antik Yunan kaynaklı olmamasına da imkân sağlamıştır. Buna göre tercüme hareketi sırasında Yunancanın dışında Pehlevicede ve Sanskritçe dillerindeki çeşitli eserler de Arapçaya aktarıldı. Ayrıca Arapçaya tercüme edilen Sanskritçe eserlerin önemli bir kısmı iyi derecede Pehlevicede bilen Hint kökenli alimler tarafından yine iyi derecede Arapça bilen İran kökenli alimlerin yardımlarıyla tercüme edilmiştir. Böylece Sanskritçe-Arapça tercümelerinde İranlı mütercimler iki dil arasında aracı bir rol üstlendikleri anlaşılmaktadır (Şeşen, 1979, s. 5; Demirci, 2015, s. 103-104).

Tercüme hareketi sırasında Yunanca-Arapça tercümelerin merkezi Bağdat şehriyken, Pehlevicede-Arapça ve Sanskritçe-Arapça tercümelerinin merkezi ise Cundişâpûr ve Merv şehirleridir. Bu şehirler, farklı kültürel geleneklerin kesişim noktaları olduğundan, tercüme faaliyetleri bu coğrafyalarda daha zengin bir biçimde gerçekleşmiştir. Pehleviceden Arapçaya yapılan ilk dönem tercümeler genellikle yönetim gibi pratik kaygıların giderilmesi için yapılmaktaydı. Bu tercümeler, İslâm dünyasında devlet idaresi ve bürokratik düzenin oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, Abbâsî döneminde Pehlevicede eserler arasında edebiyat ve tarih alanlarına ait eserlerin de dikkate değer bir yere sahip olduğu görülmektedir. Abbâsî dönemindeki tercüme hareketi sırasında siyaset ve edebiyat bağlamında Sanskritçe ve Pehleviceden tercümeler yapılırken felsefe-bilim alanında Yunancadan tercümeler yapılmaya devam ediliyordu. Böylelikle ortaya, her bir kültürün bilgi birikimine yönelik farklı entelektüel ihtiyaçların bir yansıması olarak değerlendirilebilecek bir çeşitlilik çıkmıştı. Bu çerçevede antik Yunanca şiir, tiyatro ve tarihle ilgili metinler Arapçaya tercüme edilmedikleri gibi bunlara yönelik herhangi bir ilgi de duyulmamıştır (Fahri, 1997, s. 31; Rosenthal, 1994, p. 7). Bunun temel nedenlerinden biri, İslâm dünyasında o dönemdeki tercüme faaliyetlerinin büyük ölçüde pratik ve teorik ihtiyaçlara yanıt vermeyi hedeflemesidir. Şiir ve tiyatro gibi edebî türler, İslâm düşüncesinin entelektüel odaklarından biri olan felsefe ve bilimle doğrudan bağlantılı görülmemiştir. Aynı şekilde, tarihsel metinlerin aktarımı da çoğunlukla devlet idaresi veya yönetimle doğrudan ilgisi olmayan konular olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle,

tercüme faaliyetleri daha çok tıp, matematik, astronomi ve felsefe gibi pratik ve teorik alanlara odaklanmıştır.

Bağdat şehrini kuran ikinci Abbâsî Halifesi Mansûr, tercüme hareketini gerçek manada başlatan ve bunu imparatorluk politikasına dönüştüren ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Astroloji ilmine ilgi duyan Halife Mansûr, Cundişâpûr akademisindeki alimlerden görevlendirdiği kişiler aracılığıyla bu ilimle ilgili Pehleviceden pek çok eserin Arapçaya aktarılmasını sağladı (Daiber, 2012, p. 49). Ayrıca Mansûr'un bu ilgisi yalnızca Pehlevicedeki eserlerde sınırlı kalmamıştır. Buna göre Sanskritçe dilinde kaleme alınan ve astronomiyle ilgili oldukça hacimli bir eser olan Brahmagupta'nın *Siddhânta* isimli eseri Sâsânî astronomisinin İslâm dünyasındaki en önemli temsilcilerinden biri olan Muhammed b. İbrahim el-Fezârî tarafından *Sind-hind* ismiyle Arapçaya tercüme edildi. Bu eser, Mansûr döneminde astronomiyle ilgili incelemelere karşı var olan ilgiyi daha da arttırmıştır. Bu dönemde Sanskritçe ve Pehlevicenin yanı sıra Süryanice, Nebatice ve Kıptîce gibi dillerden de Arapçaya çeşitli tercüme yapıldı (Gutas, 2017, s. 38-43; Sezgin, 2007, s. 8).

Mansûr'un kâtipliğini yapan İbnü'l-Mukaffa İran kültürünün etkisiyle yapılan söz konusu Pehleviceden-Arapça tercüme hareketinin seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Öyle ki İbnü'l-Mukaffa, siyasetnâme-adap türünde gerek yaptığı tercüme gerekse de telif ettiği eserlerle, Sâsânî kültür, tarih ve yönetim anlayışının İslâm dünyasına aktarılmasında aracı bir rol üstlenmiştir. Bu çerçevede onun amacının Sâsânî İmparatorluğunda geliştirilmiş olan patrimonial yönetim biçiminin hilâfet kurumuna uyarlamak olduğu anlaşılmaktadır (Kömbe, 2018, s. 210-211; Black, 2010, s. 48-49). İbnü'l-Mukaffa'nın edebiyat ve siyaset alanında yaptığı en önemli tercümelerinden birisi *Kelîle ve Dimne*'nin Pehleviceden tercümesini Arapçaya kazandırmasıdır. Ayrıca Mazdek, Mânî ve Zerdüş gibi gnostik düşünceye ait figürlerle ilişkili metinleri tercüme ettiği ya da kaleme aldığı belirtilen İbnü'l-Mukaffa, bu yönelimi nedeniyle dönemin siyasî ve dinî çevrelerinin tepkisini çekmiş ve bu durum, onun ölüm sebeplerinden biri olarak değerlendirilmiştir (Durmuş, 2000, s. 131). Dolayısıyla onun gnostik düşünceye olan yakınlığı yalnızca entelektüel değil, aynı zamanda siyasî risk taşıyan bir yönelimdi. Bunun yanı sıra İbnü'l-Mukaffa, Pehleviceden tercüme edilen Aristoteles'in *Organon*'un bazı kitaplarını ve Porfiryus'un *İsagojî*'sini de Arapçaya tercüme etti (Gutas, 2009, p. 19). İbnü'n-Nedim (2019), İbnü'l-Mukaffa'nın mezkûr eserlerin yanı sıra Pers kralların tarihiyle ilgili olan *Kitâbü Hudâyname fi's-Siyer*, *Kitâbü Ayinnâme*, *Risâletü Tenser*, *Kitâbü's-Segîserân*, *Kitâbü'l-Peykâr*, *Kitâbü Mazdek* ve *Kitâbü't-Tâc fî Sîreti Anuşîrvan* gibi Sâsânî kültür ve siyasetiyle ilgili eserleri Pehleviceden Arapçaya aktardığını belirtmektedir.

İbnü'l-Mukaffa'nın yanı sıra İshak b. Yezid, *Siretü'l-Furs*'u, Hasan b. Selh ise *Câvidân-Hire*'i Pehleviceden Arapçaya aktarmıştır. Mezkûr eserlerin dışında tercüme hareketinin erken döneminde Pehleviceden Arapçaya tercüme edilen eserler arasında Sâsânî devletinin kurucusu olan Erdeşîr b. Bâbek'in (226-240) sözlerini ve nasihatlerini ihtiva eden ve Sâsânî ülkesi için bir anayasa hüviyetinde olan *Abd-i Erdîş* isimli eser de bulunmaktadır. *Abd-i Erdîş*, ilk olarak Emevîler döneminde Halife Hişâm b. Abdülmelik'in isteğiyle daha sonrasında Abbâsîler döneminde Belâzürî tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu eserlerin dışında Sâsânî devletinin kurucusu olan Erdeşîr b. Bâbek'in hayatından bahseden *Kârnâme*, *Kitâb Zemzeme*, *Kitâb Kârvend* ve *Kitâb eş-Şâhî* gibi kitaplar da Pehleviceden Arapçaya tercüme edilen eserler arasında yer almaktadır (Kömbe, 2018, s. 209; Şeşen, 1979, s. 10).

Pehleviceden tercüme edilen bu eserlerin yanı sıra Sâsânî yönetim anlayışını temel alan ancak Arapça telif edilen eserler de etkili olmuştur. Bu bağlamda Kömbe, İbnü'l-Mukaffa'ya atfedilen *el-Edebü'l-Kebîr*, *el-Edebü's-Sagîr* ve *Kitâbü's-Sahâbe* isimli eserler ile Abbâsî yönetimiyle ilişki kurmaktadır. Ona göre bu eserler, "Sasani merkezîyetçi ve toplum idaresine ait siyasi ahlak değerlerinin merkezîyetçi bir imparatorluk düzeni kurmak isteyen Abbâsîlerin devlet ve toplum idaresine uyarlanması" anlamına gelmektedir (Kömbe, 2018, s. 211). Ayrıca Sâsânî etkisi yalnızca

devlet yönetiminde değil, aynı zamanda bu alanla ilgili fikirleri ihtiva eden eserlerin ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Buna göre, Pehleviceden Arapçaya tercüme edilen bu türden eserlerin temel alınarak İslâm dünyasında telif edilmeye başlanılan edeb, ahlâk ve siyaset konularıyla ilişkili eserler, Enderznâme, Pendnâme-Nasihâtname, Âdâb ve Siyasetnâme isimleri altında yaygınlık kazanmıştır (Kömbe, 2014, s. 31).

İbnü'l-Mukaffa'nın dışında Mansûr döneminde öne çıkan diğer bir mütercim ise Cundişâpûr Hastanesi'nin başhekimisi ve bazı tıp kitaplarının müellifi olan Cûrcis b. Cibrîl b. Buhtîşû'dur. Sezgin'e göre bu hekim, telif ettiği tıp kitaplarının yanı sıra Yunancadan Arapçaya birçok tıp eserini de tercüme etmiştir. Bu dönemde Hipokrat ve Galen'e ait pek çok tıp kitabını tercüme eden bir diğer önemli isim ise Bağdat patriği Sergios'tur. Böylece her iki mütercimin yaptıkları tercüme neticesinde Arapça konuşan dünyanın Cundişâpûr'un kültür dünyasıyla ilişki kurmasının yolu açılmıştır (Sezgin, 2007, s. 8-9). Farklı bir anlatımla, Sâsânî yönetim anlayışını içeren söz konusu eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi ve bu tarzda eserlerin Arapçada telif edilmesi, İslâm devletinin örgütlenmesinde Sâsânî siyaset anlayışının etkili olduğuna işaret etmektedir. Emevî döneminden itibaren devlet idaresinde ortaya çıkan Sâsânî'lerin bu etkisi, Abbâsî döneminde de önemli ölçüde kuvvetlenerek devam etmiştir. Abbâsî devletinin merkezileşmiş yönetim anlayışı, Sâsânî kültürünün kurumsallaşma pratikleriyle benzerlikler gösterdiği için bu etki daha da güçlenmiştir. Buna nazaran Roma ve Bizans'ın devlet ve yönetim anlayışı ise İslâm devlet örgütlenmesine olan etkisi daha zayıf kalsa da buradaki saray adabı ve bürokratik yapı hakkında önemli bilgilere sahiptirler (Gutas at al, 2017, p. 80).

Sâsânî etkisinin devam ettiği bu dönemde Halife Mansûr'un astroloji ilmine olan ilgisi, aynı zamanda hendese ilmine de ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Nitekim Batlamyus'un *Megale Syntaxis* ya da bir diğer ismiyle *Almagest*'i Haccâc b. Matar tarafından *el-Mecisti* adıyla Arapçaya aktarılması bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu eserin yanı sıra Öklid'in geometri alanındaki *Elemento Geometrica*'s'i veya Gerasalı Nikomakhos'un *Aritmetik* gibi daha pek çok antik eser Arapçaya tercüme edildi (İbnü'n-Nedim, 2019, s. 854; Goldziher, 1993, s. 115). Mansûr döneminde pek çok dil ve alandan yapılan mezkûr tercüme, Arapçada felsefe-bilim literatürünün oluşması için gerekli olan imkânı sağlamış ve bu literatür sayesinde İslâm dünyasındaki fikri hareketin önü açılmıştır. Başka bir ifadeyle Mansûr dönemi, İslâm dünyasında tercüme faaliyetlerin sistematik bir yapıya kavuştuğu dönem olmakla birlikte aynı zamanda canlı bir fikri hareketliliğin başladığı bir dönemi ifade etmektedir. Nitekim İslâm dünyasında felsefi bilimlerin teşekkül sürecinin devam ettiği sekizinci yüzyılın ilk yarısından itibaren eş zamanlı olarak bilimlerin özümseme dönemi başlamıştır (Sezgin, 2007, s. 9-10).

Mansûr döneminde sistematik bir yapıya bürünmeye başlayan tercüme hareketi Halife Mehdi-Billâh döneminde de sürdürülmüştür. Bu süreçte, İslâm toplumundaki teorik tartışmalara bilgi ve argüman sağlamak amacıyla çeşitli eserler tercüme edilmiştir, ki doğrultuda İslâm toplumundaki entelektüel yönelimler, tercüme edilecek eserlerin seçimini doğrudan şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, özellikle dinler arası tartışmalar, tercüme edilen eserlerin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tercüme hareketinin başladığı dönemde İslâm coğrafyasında dinlerin birbirlerine karşı yazdıkları reddiyelerin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır (Watt, 2004, p. 50-51). Bu çerçevede Mutezile kelimcileri ile Maniheizm entelektüeller arasında devam etmekte olan tartışma öne çıkmaktadır (Demirci, 2015, s. 04). Dinlerini savunmak için çeşitli metodolojiler geliştiren din alimleri için Porfiryus'un *İsagoj*'sinin Pehleviceye tercüme edilmesi buna örnek gösterilebilir. Benzer şekilde İslâm dünyasında da İslâm'ı diğer dinlere karşı savunan ve onların eleştirilerini çürütmek amacıyla bir metodoloji arayışını ortaya çıkarmıştır. Böylece Müslümanlar, etkileşim içinde oldukları dinlerin felsefe-bilim metodoloji ve yaklaşımlarına ilgi duymaya başlamışlardır. Bu doğrultuda Arapçaya tercüme edilen eserler arasında ilk olarak Porfiryus'un *İsagoj*'si öne çıkmaktadır. Bu eser, önce Süryaniceden, ardından

Pehleviceden Arapçaya tercüme edilmiştir. Öne çıkan bir diğer önemli eser ise Aristoteles'in *Topika*'sıdır. Her iki eserin içeriği, dinler arası tartışmalarda İslâm toplumunun savunma ve eleştiri metodolojisi oluşturma arayışına doğrudan yanıt verebilmiştir (Gutas, 2017, s. 66-73).

İsagoji ve *Topika*'nın tercüme edilmesini gerekli kılan koşullar, Aristoteles'in *Fizik* başlıklı eserinin tercümesi sürecinde de etkili olmuştur. Diğer bir ifadeyle, tartışma yöntemi sağlayan bir kaynağa duyulan ihtiyaç gibi teolojik tartışmalar da antik Yunan nazari düşüncenin tercüme edilmesini gerekli kılmıştır. Bu entelektüel ihtiyaçların tercüme faaliyetlerini nasıl şekillendirdiğine dair en dikkat çekici örneklerden biri, Aristoteles'in *Fizik* eserinin tercümesidir. Çünkü bu eserin tercüme edildiği dönemde İslâm dünyasında Mu'tezile ekolü merkezinde gelişen atomculuk görüşü hakimdi, ki atomculuk karşıtlarının düşüncelerini savunmak için *Fizik* eseri önemli imkânlar sunmaktaydı (Gutas, 2009, p. 20). Bu anlamda Aristoteles özelinde Yeni-Platoncu yorumlarla şekillenen antik Yunan doğa felsefesini İslâm dünyasına intikalini sağlayan ilk isim olarak Kindî öne çıkmaktadır. Kindî, devam eden kelâmî tartışmaları nihayete erdirmek için felsefenin kullanılabileceğini düşünmekte ve bu doğrultuda metafizik temelinde felsefî sistem geliştirmiştir (Walzer, 1962a, p. 175-176; M. Kaya, 2014, s. 24-25). Dolayısıyla Kindî'nin Yunanca felsefe kaynaklarının İslâm dünyasına aktarılması hususunda bir aracı görev yaptığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda doğa felsefesinin yanı sıra hüznün ana fikri temelinde Ebû Bekir er-Râzî, İbn Miskeveyh ve İbn Sînâ gibi filozofların ahlâkla ilgili görüşlerinin Yunan kaynakları büyük ölçüde Kindî'nin aktardıklarıyla sınırlıdır (Özturan, 2020, s. 78).

Tercüme hareketi, önceki halifelerde olduğu gibi Hârûnürreşîd döneminde de sürmüştür. Bu dönemde Bizans coğrafyasına yapılan seferlerden sonra buradaki şehirlerden Bağdat'a birçok Yunanca eser getirilmiştir. Başta tıp, matematik, astroloji ve astronomi olmak üzere birçok alanla ilgili olan bu eserlerin tercüme edilmesi için Hârûnürreşîd hususi mütercimler görevlendirmiştir. Bu doğrultuda Hârûnürreşîd, tıpla ilgili Yunanca eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi sürecinde özel hekim Yuhannâ b. Mâseveyh'ten, doğrudan tercüme yapmasını değil; hangi eserlerin tercüme edilmesi gerektiğine dair seçim yapmasını istemiştir. Kaya'ya (2013, s. 582) göre, Yuhannâ b. Mâseveyh'in Yunanca veya Süryaniceden doğrudan çeviri yaptığına dair bir kayıt yoktur; ancak tercüme sürecinde yönlendirici ve belirleyici bir figür olarak önemli rol oynamıştır. Ayrıca, astronomiyle ilgili Pehleviceden eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi için Şii Nevbahtî ailesine mensup olan Sehl el-Fazl el-Nevbahtî'yi görevlendirmiştir. Söz konusu mütercimlerin yanı sıra Haccâc b. Matar, Ömer b. el-Ferrahun et-Taberî ve Sebl b. Hârûn isimleri de bu dönemde önemli tercüme faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Makdisi, 2009, s. 72; Fahri, 1997, s. 28).

Hârûnürreşîd döneminde tercümelerin sistematik bir yapıya kavuşmasını sağlayan isimler arasında İran kökenli olan veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî öne çıkmaktadır. Kaynaklara göre zengin bir kütüphanesi olduğu belirtilen Yahyâ b. Bermekî Sanskritçe, Pehlevicede ve Yunanca eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi için İbn Nâ'ime el-Hımsî ve Sellâm el-Ebreşî görevlendirmiştir. Bunun yanı sıra Hâlid el-Bermekî, başta hekim olan II. Buhtîşû b. Curcîs ve dil bilgini Sîbeveyhî gibi alimleri himaye ederek pek çok bilginin Bağdat'a gelmesini sağlamış ve böylece buradaki entelektüel ortamın hareketlenmesine katkıda bulunmuştur (Yılmaz, 2013, s. 252).

Astronomi ve astrolojiye dair eserlerin dikkate değer bir kısmının Halife Mansûr ve Hârûnürreşîd döneminde tercüme edilmesi ilk dönem Abbâsî Halifelerinin belirgin bir özelliğine işaret etmektedir. Öyle ki ilk dönem Abbâsî Halifelerinin günlük yaşamlarının bir parçası olan astroloji, bilimsel hüviyet altında onların dünya görüşlerini büyük ölçüde belirlemekteydi. Bu doğrultuda Mansûr döneminden itibaren sarayda müneccimlerin bulundurulması ve çeşitli olaylarda onlara danışılması bir süreklilik hâline geldi. Astrolojiye dair eserlerin erken dönemden itibaren Arapçaya tercüme edilmesinin temel nedenin Abbâsî Halifelerinin bu konudaki kişisel ilgileri olduğunu söylemek mümkündür. Gutas'a göre bu durum, Sâsânî kültür mirasının

özümsemesinin bir sonucu olmakla birlikte, Zerdüş inancının *İslâmî* çerçevede yeniden yorumlanarak düşünce dünyasında yer almaya başlamasının bir yansımasıdır (Gutas, 2017, p. 43, 53-54).

Gutas'ın Sâsânî-Zerdüş merkezli söz konusu görüşüne karşı çıkan Daiber'e göre (2012)ise Halife Mansûr dönemine kadar gelen süreçte İslâm kültür dünyasında ortaya çıkan mezkûr tercümelere yönelik gereksinimler, Sâsânî ideolojisine nazaran daha çok belirleyiciydi. Bu nedenle Abbâsî hilâfetindeki ilk dönem tercümeleri yalnızca siyasi gerekçeler temelinde astrolojiye duyulan ilgiyle açıklamak eksik olacaktır. Nitekim İslâm kültür dünyasının sahip olduğu çeşitlilik ve bununla birlikte ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar/sorunlar temelinde geliştirilen çözüm önerileri göz önünde bulundurulduğunda, Abbâsî dönemindeki ilk Arapça tercümelerinin Sâsânî-Zerdüş ideolojisi odağında gerçekleştirildiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda Halife Me'mûn dönemine kadar devlet politikasına dönüşen tercüme hareketi aynı zamanda toplumsal bir olgu hâline de gelmiştir. Önceki dönemlerde yapılan tercüme faaliyetleri önemli ölçüde Me'mûn döneminde de yapılmaya devam edilmiştir. Bu dönemde yapılan tercümelerin iki temel dinamiğe sahip olduğunu düşünen Gutas'a göre bunlar; iç savaştan dolayı bozulan toplumsal düzenin merkezi otoritesinin güçlendirilmesiyle yeniden tesis edilmesi ve Bizans'a karşı entelektüel propagandada üstünlük elde etmek istenmesidir (Gutas, 2017, s. 78-105). Bu itibarla Me'mûn dönemindeki tercüme hareketlerinin söz konusu siyasi amaçların gerçekleştirilmesi için bir araç olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

Başlangıçta bireysel girişimlerle yürütülen tercüme faaliyetleri, özellikle Beytülhikme'nin kurulmasıyla birlikte kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bu dönüşüm, tercüme hareketinin yalnızca bireysel veya yerel ihtiyaçlara yanıt vermekten çıkarak, sistematik ve merkezi bir nitelik kazandığını göstermektedir. Hârûnürreşid döneminde kurulan ve *Hizânetü'l-Hikme* olarak isimlendirilen saray kütüphanesine dayanan Beytülhikme, *Hizânetü'l-Hikme*'nin Me'mûn tarafından genişletilmesiyle oluşan akademik bir kurumdur (Peters, 1968, p. 73-74; Barış, 2017, s. 1886). Ancak Gutas'a göre (2017) Beytülhikme, Yunanca eserlerin Arapçaya tercüme edildiği bir merkez olmadığı gibi bu türden tercüme ile bu kurumda yürütülen ilmî faaliyetler arasında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır. Gutas, Beytülhikme'nin Pehlevi eserlerin yer aldığı ve bu dilden Arapçaya tercümelerin yapıldığı bir kurum olduğunu, dolayısıyla bu kurumun Pehleviceden Arapçaya yapılan tercüme faaliyetinin kurumsallaşmış bir hali olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Me'mûn döneminde bu kurum, Gutas'ın değerlendirmesinin aksine, birçok kaynaktan bilimsel tercümelerin yanı sıra ilmi tartışmaların da gerçekleştirildiği bir merkeze dönüşmüş olarak aktarılmaktadır. Kaynaklarda Me'mûn'un, Beytülhikme'de bulunan eserlerin niteliğinin ve niceliğinin artırılması için özellikle Bizans İmparatorluğu'ndan Yunanca eserlerin satın alınması hususunda memurlar görevlendirdiği, getirilen bu eserlerin ise yine Beytülhikme'de tercüme edildiği belirtilmektedir (Avcı, 2020, s. 190-191). Bu bağlamda İbnü'n-Nedim, Bizans'tan getirilen eserleri Haccâc b. Matar, İbnü'l-Bitrîk, Yuhanna b. Mâseveyh ve *el-Fibrîs*'te Beytülhikme'nin başkanı olarak zikredilen Selm'den oluşan bir grup mütercim tarafından tercüme edildiğini aktarmaktadır (İbnü'n-Nedim, 2019, s. 790). Makdisi ise Yunanca eserlerin Bizans'tan Bağdat'a getirilmesinin Me'mûn'un Bizans hükümdarına yazdığı bir mektupla başladığını belirtmektedir. Başlangıçta bu talebi reddeden Bizans İmparator'u Hristiyan akidesine zarar verdiği gerekçesiyle söz konusu eserleri Bağdat'a göndermeyi kabul etmiştir. Bizans coğrafyasında dolaşımda olmayan daha çok manastır mahzenlerinde saklanan bu eserlerin Bağdat'a getirilmesiyle birlikte İslâm dünyasındaki felsefe-bilim alanındaki hareketlilik önemli bir ivme kazandı (Makdisi, 2009, s. 95).

Devlet destekli tercüme hareketi, başlangıçta Pehlevi kaynaklarına ağırlık verilerek doğu metinlerine yönelmişken, Me'mûn'la birlikte bu eğilim önemli bir dönüşüm geçirerek Yunanca eserlere doğru kaymıştır. Bu değişim, İslâm dünyasında bilimsel ve felsefi düşüncenin temellerini güçlendirmiş ve Batı ile Doğu kültürleri arasındaki etkileşimi derinleştiren bir dönüm noktasına

işaret etmiştir. Me'mûn'un döneminde, tercüme faaliyetlerinin yanı sıra, bilimsel üretimin desteklenmesi ve yeni entelektüel perspektiflerin benimsenmesi, Arapça felsefe-bilim dilinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Me'mûn'un bu dönüşüm sürecindeki rolü, yalnızca politik kararlarla değil, aynı zamanda felsefî tartışmalara verdiği önem ve düşünsel yönelimiyle de şekillenmiştir. Bu bağlamda, İbnü'n-Nedim'in aktardığı Aristoteles rüyası, Me'mûn'un tercüme hareketlerindeki vizyonunu anlamak açısından dikkate değerdir.

Halife Me'mûn'un rüyasında Aristoteles'i görmesi, İbnü'n-Nedim'in (2019, s. 788) aktardığına göre, onun felsefeye ve tercüme hareketlerine yönelik ilgisini derinleştiren önemli bir olaydır. Bu rüyada Aristoteles ile yaptığı felsefî soruşturmada, Me'mûn'un "Güzel nedir?" sorusuna Aristoteles sırasıyla "Akla güzel gelendir," "Şeriatla güzel olandır," ve "Cumhura güzel gelendir" şeklinde yanıt verir.¹ Bu diyalog hem Me'mûn'un entelektüel merakını hem de onun dönemindeki düşünce dünyasını şekillendiren bir zihinsel altyapıyı ortaya koyar. Gutas'a (2017, p. 59-65) göre, bu anekdot yalnızca kişisel bir rüya anlatısı değil, aynı zamanda Me'mûn'un Yunanca eserlerin tercümesine öncülük eden vizyonunun arka planını anlamak için önemli bir ipucudur. Ayrıca bu rüya, Me'mûn'un tercüme hareketlerine olan yaklaşımını sadece teorik bir bilgi aktarımı olarak değil, İslâm dünyasında bilimsel ve felsefî üretimin merkezileşmesi süreci olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Nitekim Gutas'a göre bu rüya Aristoteles'in otoritesini İslâm dünyasında yeniden teyit etmekle kalmamış, aynı zamanda Yunanca eserlerin tercüme edilmesini, bu eserlerin içerdiği felsefî ve bilimsel birikimin İslâmî bir çerçevede yeniden yorumlanmasını teşvik eden bir motivasyon unsuru olmuştur. Bu bağlamda, Me'mûn'un hükümeti, tercüme hareketlerinin yalnızca kültürel bir birikimi aktarma çabası değil, aynı zamanda bu mirası İslâm dünyasının kendi entelektüel ihtiyaçlarına adapte etme sürecine dönüştüğü bir dönüm noktasıdır.

C) Yunanca-Arapça Tercümelerin Evrimi: Nazarî Eserlere Yöneliş ve Arapça Felsefe-Bilim Dilinin Oluşumu

Arapçanın felsefe-bilim niteliğinin artmasına paralel olarak tercüme faaliyetlerinin niteliği gelişmiştir. Bu doğrultuda Abbâsîlerin ilk döneminde astroloji, astronomi, tıp ve edebiyat gibi pratik alanlara odaklanan tercümeler ön plandayken, Halife Me'mûn ve sonrasında daha ziyade nazarî çerçeveye sahip Yunanca felsefe-bilim eserlerinin Arapçaya aktarılması ağırlık kazanmıştır. Bu dönüşüm, İslâm dünyasındaki entelektüel dinamizmin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Başlangıçta pragmatik ihtiyaçlardan kaynaklanan tercüme hareketi, zamanla İslâm medeniyetinin bilgi üretimi ve felsefî düşünce alanlarındaki gelişimine paralel olarak daha spekülâtif eserlere yönelmiştir. Ayrıca bu süreç, antik Yunan düşüncesiyle olan etkileşimin derinleşmesini ve İslâm medeniyetinin entelektüel açıdan olgunlaşmasını sağlamıştır (Gutas, 2017, s. 35-37).

Tercüme hareketindeki paradigma değişimini sağlayan en önemli unsurlardan biri, İslâm dünyasının iç dinamiklerinden doğan entelektüel canlılığın bir tezahürü olan Mu'tezile kelâm ekolünün ortaya çıkışıdır. Akılcılık ve bireysel özgürlük prensiplerini merkeze alan Mu'tezile ekolü, VII. yüzyılın başlarından itibaren, antik Yunan nazarî felsefe metinlerinin Arapçaya aktarılması için gerekli olan entelektüel zemini hazırlamıştır. Karşılıklı bir nitelik taşıyan bu etkileşimde Mu'tezile ekolü, tercüme hareketiyle oluşan entelektüel ortamdan, özellikle

¹ İbnü'n-Nedim (2019, s. 788), Me'mûn'un söz konusu rüyasını şu sözlerle aktarmaktadır: "Halife Me'mûn rüyasında beyaz, kırmızıya çalan renkli, alnı geniş, kaşları çatık, başı saçsız, gözleri şehlâ, şemâili güzel, taht üzerine oturmuş bir adam gördü. Me'mûn şöyle der: "Sanki önümden içim heybetle doldu. Ona 'Sen kimsin?' dedim. O 'Aristoteles.' dedi. Sevindim. 'Ey hakim sana bir şeyler soracağım.' dedim. O da 'Sor.' dedi. Ben 'Güzel nedir?' dedim. O 'Akla güzel gelendir.' dedi. 'Sonra nedir?' dedim. 'Şeriatla güzel olandır.' dedi. 'Sonra nedir?' dedim. 'Cumhura güzel gelendir.' dedi. 'Sonra nedir?' dedim. 'Sonrası yok.' dedi. Başka bir rivayete göre, 'Daha söyle.' dedim. O da 'Sana altını tavsiye eden, nazarında altın gibi olsun. Sana tevhi'di (Allah'ın birliğini) tavsiye ederim.' dedi."

metodolojik ve epistemolojik açılardan etkilenmiştir.² Bu etkileşim, bilhassa Kindî'nin (ö. 866) çalışmalarında açıkça görülmektedir (Adamson, 2008, s. 53-54). Ancak İslâm dünyasındaki mevcut felsefi hareketlilik Yunanca nazârî düşüncenin Arapçaya tercüme edilmesini yalnız başına açıklayamamaktadır. Çünkü Yunanca-Arapça tercümelerin bir sistem dahilinde yapılmasını sağlayan unsurlar arasında söz konusu entelektüel yönelimle birlikte Abbâsî Halifelerinin Bizans'a karşı geliştirdikleri politik ve kültürel rekabet stratejisi de bulunmaktadır. Ayrıca Yunanca düşüncenin Arapçaya tercüme edilmesi, İslâm dünyasında sosyo-kültürel bir olguya dönüşmüştür, ki bu durum toplumsal etkiyi de göz önünde bulundurmayı gerekli kılmaktadır (Vagelpohl - Sánchez, 2022, p. 262). Çünkü antik Yunan düşüncesinin tevarüs edildiği dönemde devam eden tercüme hareketi Bağdat'ta toplum tarafından büyük ölçüde desteklenmiştir. Bununla birlikte Gutas'ın (2017, s. 151-161) belirttiği üzere, bu süreçte Bağdat'ın entelektüel çevrelerinde tercüme faaliyetlerine yönelik eleştiriler de dile getirilmiştir. Ancak bu eleştiriler doktriner ya da teolojik bir karşı duruştan ziyade, entelektüel ve metodolojik nitelikteydi. Dolayısıyla bu muhalif yaklaşımlar, tercüme hareketine karşı bir dinî reddiyeden çok, düşünsel bir değerlendirme biçimi olarak ele alınmalıdır. Tüm bu eleştirel bakışlara rağmen, tercüme hareketi İslâm dünyasında geniş toplumsal ve entelektüel destek bulmuş; bu da sürecin sürdürülebilirliğini sağlamıştır. Bu çerçevede Yunanca-Pehlevice (3-7. yüzyıllar) ve Yunanca-Süryanice (5-8. yüzyıllar) tercümelerine karşın Yunanca-Arapça tercüme hareketinin, İslâm dünyasında bilimsel ve felsefi bilgi birikiminin oluşturulmasında oynadığı temel rol bakımından başarıya ulaştığını söylemek mümkündür. Nitekim bu başarı, hem antik bilgi birikiminin korunması ve aktarımı hem de bu bilginin İslâm dünyasında yeni fikirlerin üretilmesine zemin hazırlaması gibi somut sonuçlarda kendini göstermiştir. Ayrıca tercüme hareketinin başarıya ulaşması, uygun entelektüel ortamın, siyasî iktidarın desteğinin ve geniş toplumsal kabulün bir araya gelmesiyle mümkün olmuştur. Bu nedenle Yunanca-Arapça tercüme hareketi, yalnızca uygun entelektüel ortamın oluşmasıyla açıklanamayacağı gibi siyasi amaçlar doğrultusunda yapılan bir faaliyet olarak değerlendirilmekten uzaktır.

Antik Yunan düşünce mirasının aracı bir dil olmadan Yunancadan Arapçaya aktarılması süreci, tercüme faaliyetlerinin nazârî kaygılarla şekillendiği döneme denk gelmektedir. Bu dönemde yapılan tercümelerde, dönemin entelektüel tartışmalarını sonuçlandırma amacı ön plana çıkmaktadır. İslâm düşünürleri, kadim bilgi birikimine dayanan kesinlik anlayışını, öncelikle kelâmî tartışmaların çözümlenmesinde bir araç olarak kullanmaktaydılar (Gutas, 2009, p. 21). Daha sarîh bir ifadeyle antik Yunan felsefesine ait eserlerin tercümesini teşvik eden tek unsur, bilimsel nedenler veya entelektüel merakın tatmini değildi; aynı zamanda, bu tercümelerin İslâm dininin nazârî ihtiyaçlarına hizmet etmesi de hedeflenmiştir (Walzer, 1962b, p. 35). Bu nedenle Yunan felsefesinin Arapçaya tercümesi, İslâm dünyasının entelektüel ihtiyaçlarına doğrudan cevap veren bir hareket olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Yunanca-Arapça tercüme hareketi, İslâm toplumunun entelektüel, sosyal ve siyasal dinamiklerinden bağımsız değerlendirilemez. Bu çok yönlü motivasyon, tercüme faaliyetlerinin İslâm dünyasındaki etkisinin kapsamını ve derinliğini açıklamakta ve bu süreci, salt bir bilgi transferi olmaktan öte, İslâm düşünce geleneğinin kendi iç dinamikleriyle etkileşim hâlinde gelişen, karmaşık ve çok katmanlı bir olgu olarak ortaya koymaktadır.

Yunanca-Arapça felsefe-mantık tercümelerinin nazârî düşüncede tetiklediği söz konusu değişimin dil alanında da ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda, antik dönem bilgeliliğinin İslâm dünyasına intikali ve mevcut kavramsal çerçeveler dahilinde yeni terminolojinin ihdâs edilmesi neticesinde Arapça, özgün bir felsefi ve bilimsel söylem aracı olarak tezahür etmiştir. Ancak bu yeni felsefe-bilim dilinin oluşumu, sadece tercüme edilen metinlerin bir sonucu değil,

² Yunanca-Süryanice tercüme faaliyetleri sonucunda Süryanice kültür dünyasında gerçekleşen tartışmaların kelâma olan yansımaları/etkileri hakkında daha ayrıntılı bilgi için Aydın'ın (2007) bu husustaki çalışmasına bakılabilir.

aynı zamanda bu sürece aktif olarak katkıda bulunan mütercimlerin çabalarının da bir ürünüydü (Peters, 1968, s. 66). Çünkü bu dönemde tercüme yapan isimler, tercüme faaliyetlerinin yanı sıra, tezahür eden kavramsal zeminde müstakil eserler de telif etmekteydiler. Bu bağlamda ilk olarak Aristoteles'in ve Plutarch'ın çeşitli eserlerini tercüme eden Kusta İbn Lûkâ el-Ba'lebekkî ismi öne çıkmaktadır, ki el-Ba'lebekkî, tıp ve astronomi alanında müstakil eserler telif etmiştir. Benzer şekilde Huneyn b. İshâk ise Halife Mütevekkil'in (847-861) özel doktoru olarak tıpla ilgili çeşitli eserler kaleme almıştır. Bu bağlamda öne çıkan bir diğer önemli mütercim ise silindir, koni, dik üçgen ve zamanın ölçümü ile ilgili müstakil matematik eserler telif eden Sâbit ibn Kurra'dır (Goldziher, 1993, s. 106). Mezkûr mütercimlerden hareketle, tercüme hareketi sırasında mütercimlerin temel görevinin yalnızca metinleri Arapçaya intikal etmek olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü kendi dönemlerinde İslâm dünyasında gerçekleşen entelektüel tartışmalarda ortaya çıkan kavramsal çerçevenin belirlenmesinde etkili olmakla birlikte, büyük ölçüde kendi teşebbüsleri sonucunda Arapça felsefe-bilim terminolojisinin oluşmasında etkili oldular. Ayrıca bu terminolojinin, Platon ve Aristoteles'in yanı sıra bu filozofların metinlerinin yorumlanması üzerine inşa edilen Yeni-Platoncu terminolojinin ötesine geçtiğini de belirtmek gerekir. Çünkü İslâm filozofları, bu terminolojiyi yalnızca tercüme etmekle kalmamış, aynı zamanda kendi entelektüel ihtiyaçlarına uyarlayarak yeniden şekillendirmiştir (Walzer, 1962c, p. 7-8).

Halife Me'mûn döneminde Yunanca düşüncenin Arapçaya aktarılmasında görev alan mütercimlerin önemli bir bölümünü Süryani ve Yahudi kökenli olmalarına karşın yetkin dil becerilerinden dolayı tercümelerini doğrudan Yunanca kaynak metinlerden gerçekleştirmişlerdir. Bu durum antik Yunan düşüncesini oluşturan kavramsal yapının doğru Arapça karşılığının tespit edilmesinin önünü açtığı anlaşılmaktadır. Çünkü ilk dönem tercümelerde mütercimler, çözülmesi zor olan kısımları kelime kelime tercüme ettikleri gibi Arapça karşılığı bulunmayan Yunanca kavram ve terimleri ise Arapçaya çevirmeyip sadece bazı kelimelerin imlasını ve fonetiğini Arapçaya uydurmakla yetinerek onları oldukları gibi bırakmayı tercih ettiler (Hitti, 1980, s. 478). Bu bağlamda, Yunanca *Categorie* kelimesinin *Katigorya*, *Analytiquein* *Analitikululâ*, *Geometrianın* *Cûmatriya* ve *Geographianın* *Cigrâfiye* olarak Arapçalaştırılması bu yönetime verilebilecek tipik örneklerdir (Ülken, 2007, s. 89). Bu tür uyarlamalar, mütercimlerin karşılaştığı kavramsal eksikliği aşmak için geliştirdikleri yöntemlerden biriydi. Bu çeviri tercihinin ardında, dönemin Arapça felsefe-bilim terminolojisinin henüz oluşmamış olması yatıyordu. Erken dönem tercümelerde karşılaşılan bu zorlukların bir diğer nedeni ise dönemin entelektüellerinin bu tercümelere yönelik duydukları ihtiyacın *acilliğine* dayanmaktadır. Bu nedenle tercüme siparişi eden seçkin kesim, dönemin gramer ve yazı ustalarının gerçek Arapça olarak niteledikleri dile oldukça uzak kalan bu tercüme dilindeki sorunları görmezden geliyorlardı (Gutas, 2017, s. 134). Yunanca ve Arapçaya hâkim mütercimlerin yetişmesi ve Arapçada gelişen felsefe-bilim literatürüyle birlikte artan toplumsal talep sayesinde söz konusu dilsel ve kavramsal sorunlar aşılmıştır. Nitekim bu süreçte, Halife ve onun etrafındaki seçkin kesimin yanı sıra, İslâm entelektüel dünyasının başat aktörleri olan kelâmcıların ve diğer entelektüel grupların tercüme faaliyetlerine yönelik yüksek beklentileri, çevirilerin metodolojik ve içeriksel kalitesini belirleyen temel dinamiklerden biri olmuştur (Rosenthal, 1994, p. 8).

Bunun yanı sıra, erken dönem tercüme hareketinde hekimlerin mütercim kadrosunun büyük bir bölümünü oluşturmaları, Yunanca felsefî ve mantıksal terminolojinin Arapçada eşdeğer kavramsal karşılıklarının üretilmesinde ciddi dilsel zorlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü söz konusu mütercimler her ne kadar Cundişâpûr gibi felsefe eğitiminin verildiği akademilerde yetişmiş olsalar da bunların felsefeyle iltisakları güçlü olmadığı gibi profesyonel mütercimler de değildiler. Bu bağlamda Kumeyr (1976, s. 179) ilk dönem mütercimlerinin, felsefe tercümelerinde fonetik ve kavramsal sorunların yanı sıra mana düzeyinde de çeşitli sorunları olduğunu ifade etmektedir. Bu dönemde yapılan tercümelerin bir kısmı sonraki dönemlerde,

özellikle Huneyn b. İshak ve ekolü tarafından yeniden gözden geçirilerek düzenlenmesi Kumeyr'in bu değerlendirmesini haklı çıkartmaktadır.

Arapça felsefe-bilim dilinin tedrici olarak gelişmesi zemininde miladi yedinci yüzyılın üçüncü çeyreğinden başlayıp onuncu yüzyıla kadar devam eden tercüme hareketi sürekli olarak kendisini yenileyen dinamik bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ilk dönemlerde Arapçaya tercüme edilen çeşitli eserler, tercümelerin yanlış ya da eksik olduğu gerekçesiyle yeniden düzeltilmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Nihayet dokuzuncu ve onuncu yüzyıllara gelindiğinde ise Arapça tercüme hareketi nitelik anlamında en yüksek seviyesine ulaştı. Bu bağlamda en başarılı tercüme, Huneyn b. İshak ve onun Bağdat'taki tercüme okulunda bulunan mütercimler tarafından ortaya konuldu. Ayrıca Huneyn b. İshak'ın tercüme yapmadan önce tercüme edilecek eserin konusu hakkında bilgi sahibi olunmasını ön koşul olarak kabul etmesi, tercüme edilecek eserin çeşitli nüshaları arasında karşılaştırmalar yaparak en doğru nüshayı bulmaya çalışması ve dil ve teknikte göstermiş olduğu özen onu dönemin diğer mütercimlerinden ayıran en belirleyici özelliğidir (Tanrıverdi, 2007, s. 94; Watt, 2004, p. 48).

Tercüme faaliyetlerinin zamanla edindiği birikime rağmen, erken dönem tercümelerde gözlemlenen niteliksel gelişmeye karşın Yunanca teorik düşüncenin kavramsal çerçevesinin Arapçaya aktarılmasında metodolojik bir tutarlılıktan söz etmek mümkün değildir. Bu durum, Yunanca kavramların Arapçaya aktarılmasında herhangi bir kuralın bulunmadığı şeklinde bir kanıyı ortaya çıkartabilir. Ancak bu noktada Huneyn b. İshak ekolüne işaret eden Rosenthal, tercüme faaliyeti sırasında, genelde felsefe-bilim özelde ise Aristoteles külliyyatının tercümesinde önemli derecede tutarlılığın sağlandığını düşünmektedir. Ayrıca İslâm dünyasında Yunanca-Arapça tercüme faaliyetleri sona erdiğinde ve Yunancayla doğrudan temas kaybolduğunda o döneme kadar mevcut tercümelerde kullanılan felsefe-bilim terminolojisi büyük ölçüde kullanılmaya devam edildi (Rosenthal, 2007, p. 203).

Sonuç

Bu çalışma, İslâm dünyasında VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar devam eden tercüme hareketinin tarihsel serüvenini ve etkilerini incelemiştir. Araştırma sonucunda, tercüme faaliyetlerinin İslâm düşüncesinin gelişiminde kritik bir rol oynadığı açıkça ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda tercüme hareketinin gelişimi üç ana aşamada ele alınmıştır. İlk aşama, Emevîler döneminde başlayan ve daha çok pratik ihtiyaçlara yönelik olan sınırlı tercüme faaliyetlerini kapsamaktadır. İkinci aşama, Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde başlayan ve devlet politikası hâline gelen sistematik tercüme çalışmalarını içermektedir. Üçüncü aşama ise özellikle Halife Me'mûn döneminde zirveye ulaşan ve nazarî eserlerin tercümesine odaklanan dönemdir.

İslâm dünyasında gerçekleşen tercüme hareketi yalnızca bir bilgi aktarımı süreci değil, aynı zamanda İslâm düşünce geleneğinin kendi iç dinamikleriyle etkileşim hâlinde gelişen, karmaşık ve çok katmanlı bir olgu olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü başta Yunanca, Pehlevî ve Sanskritçe gibi dillerden Arapçaya yapılan tercümeler çok yönlü bir kültürel etkileşimi mümkün kılmış ve İslâm düşüncesinde çeşitliliğin oluşmasında kritik bir rol oynamıştır. Ancak İslâm dünyası, aktarılan bilgileri basitçe kabul etmek yerine, bunları kendi temel meselelerine yanıt verecek şekilde yeniden yorumlamıştır. Bu yeniden yorumlama süreci tercümelerin sadece entelektüel merak ve bilimsel gelişime hizmet etmediğini, aynı zamanda dönemin siyasi, toplumsal ve dinî ihtiyaçlarına cevap verme amacı taşıdığını da ortaya koymaktadır.

Emevî dönemiyle başlayıp Abbâsî halifelerinin desteğiyle kurumsallaşan tercüme hareketi, özellikle Beytülhikme gibi kurumlarla sistematik hâle gelmiştir, ki bu durum, tercüme edilen eserlerin sayısını ve tercüme kalitesini artırmıştır. Tercümelerin nazarî eserler üzerine yoğunlaşması İslâm dünyasında bilimsel ve felsefî tartışmaların derinleşmesine yol açmış ve Arapçanın bir felsefe-bilim dili olarak gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu çerçevede Aristoteles ve Platon gibi antik Yunan filozoflarının eserlerinin tercüme edilmesi hem İslâm

felsefesinin şekillenmesinde belirleyici olmuş hem de Arapçanın bir felsefe-bilim dili olarak gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Sonuç olarak tercüme hareketi, İslâm dünyasının antik bilgelik geleneği tevarüs ederek bu geleneğe özgün katkılarını sunmasına olanak tanımıştır, ki bu katkılar, dünya düşünce tarihinde mühim bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Çalışma, tercüme hareketinin İslâm dünyasının kendi iç dinamikleri, siyasi faktörler ve toplumsal talepler gibi çok boyutlu etkenlerle şekillendiğini vurgulayarak, kültürler arası etkileşim ve entelektüel aktarımın medeniyetlerin gelişimindeki rolüne dair daha geniş tartışmalara işaret etmektedir. Ancak yapılacak yeni çalışmalar, tercüme hareketinin belirli bilimsel disiplinlerdeki dönüştürücü rolünü veya bu entelektüel girişimin Batı düşünce geleneğine olan katkılarını ele alarak bu alandaki akademik literatüre derinlik kazandırabilir.

Kaynakça

- Adamson, P. (2008). Kindî ve Yunanca felsefe geleneğinin kabulü. İçinde P. Adamson & R. C. Taylor (Eds.), *İslâm felsefesine giriş* (M. C. Kaya, Çev., 3. baskı, ss. 35–57). Küre Yayınları.
- Arberry, A. J. (2010). *Aspects of Islamic civilization: As depicted in the original texts* (2nd ed.). Routledge.
- Avcı, C. (2020). *İslam-Bizans ilişkileri (610–847)* (3. baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydınlı, O. (2007). Süryani bilginlerin çeviri faaliyeti ve Mu'tezilî düşünceye etkisi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 7–33.
- Bariş, M. N. (2017). İslam bilim tarihinde ilk tercüme faaliyetleri ve bilgi üretimine katkısı. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(3), 1873–1904. <https://doi.org/10.18505/cuid.341838>
- Black, A. (2010). *Siyasal İslam düşüncesi tarihi: Peygamberden bugüne* (S. Çalışkan & H. Çalışkan, Çev.). Dost Kitabevi.
- Crone, P. (2007). *Orta Çağ İslam dünyasında siyasi düşünce* (H. Köni, Çev.). Kapı Yayınları.
- Daiber, H. (2012). *Islamic thought in the dialogue of cultures: A historical and bibliographical survey*. Brill.
- Demirci, M. (2015). Antik bilim ve düşünce mirasının İslam dünyasına tercümesinde Abbasilerin kurduğu Beytül-Hikme'nin rolü. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 11(44), 99–119.
- Donner, F. M. (1986). The formation of the Islamic state. *Journal of the American Oriental Society*, 106(2), 283–296. <https://doi.org/10.2307/601592>
- Durmuş, İ. (2000). İbnü'l-Mukaffa. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 21, ss. 130–134). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Endreß, G. (2007). Building the library of Arabic philosophy: Platonism and Aristotelianism in the sources of al-Kindi. In C. D'Ancona (Ed.), *The libraries of the neoplatonists* (pp. 319–338). Brill.
- Fahri, M. (1997). *İslam felsefesi tarihi* (K. Turhan, Çev.). Ayışığı Kitapları.
- Farabî. (2013). *Tahsîlî's-sa'âde* (A. Arslan, Çev., 3. baskı). Vadi Yayınları.
- Goldziher, İ. (1993). *Klasik Arap literatürü* (A. Yüksel & R. Er, Çev.). İmaj Yayınları.
- Gutas, D. (2009). Origins in Baghdad. In R. Pasnau (Ed.), *The Cambridge history of medieval philosophy* (Vol. 1, pp. 11–25). Cambridge University Press.
- Gutas, D. (2017). *Yunanca düşünce, Arapça kültür: Bağdat'ta Yunanca–Arapça çeviri hareketi ve erken Abbasi toplumu* (L. Şimşek, Çev., 7. baskı). Kitap Yayınevi.
- Gutas, D. (2016). Pre-Plotinian philosophy in Arabic (other than Platonism and Aristotelianism): A review of the sources. In D. Gutas (Ed.), *Greek philosophers in the Arabic tradition* (pp. 4939–4973). Routledge.

- Gutas, D., Kaldellis, A., & Long, B. (2017). Intellectual exchanges with the Arab world. In A. Kaldellis & N. Siniossoglou (Eds.), *The Cambridge intellectual history of Byzantium* (pp. 79–98). Cambridge University Press.
- Gutas, D., & Siniossoglou, N. (2017). Philosophy and “Byzantine philosophy”. In A. Kaldellis & N. Siniossoglou (Eds.), *The Cambridge intellectual history of Byzantium* (pp. 271–295). Cambridge University Press.
- Hitti, P. K. (1980). *Siyasî ve kültürel İslam tarihi* (S. Tuğ, Çev., Cilt 2). Boğaziçi Yayınları.
- İbn Nedim. (2019). *El-fihrist* (R. Şen, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kaya, M. (2014). Kindî ve felsefesi. İçinde M. Kaya (Haz.), *Kindî: Felsefî risaleler* (ss. 15–104). Klasik Yayınları.
- Kaya, M. C. (2013). Yuhannâ b. Mâseveyh. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 43, ss. 582). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kömbe, İ. (2014). *Adalet dairesinin teşekkülü ve temel kavramları* (Tez No. 366694) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Kömbe, İ. (2018). İslam siyaset düşüncesinin bir kaynağı olarak siyasetname-nasihatname türünde siyaset tasavvuru. İçinde L. Sunar & Ö. Kavak (Eds.), *İslam siyaset düşüncesi: Adil devlet, erdemli şehir, mükellef insan* (ss. 203–238). İLEM Kitaplığı.
- Kumeyr, Y. (1976). *İslam felsefesinin kaynakları* (F. Olguner, Çev.). Dergâh Yayınları.
- Makdisi, G. (2009). *İslam’ın klasik çağında ve Hristiyan Batı’da beşerî bilimler* (H. T. Başoğlu, Çev.). Klasik Yayınları.
- Mavroudi, M. (2015). Translations from Greek into Latin and Arabic during the Middle Ages: Searching for the classical tradition. *Speculum*, 90(1), 28–59. https://doi.org/10.1163/9789004349070_009
- Özturan, H. (2020). *Êthostan ablaka: Antik Yunan ablak literatürünün İslam dünyasına intikali ve alımlanışı*. Klasik Yayınları.
- Peters, F. E. (1968). *Aristotle and the Arabs: The Aristotelian tradition in Islam*. New York University Press.
- Rosenthal, F. (1994). *The classical heritages in Islam* (E. Marmorstein & J. Marmorstein, Trans., 2nd ed.). Routledge.
- Rosenthal, F. (2007). *Knowledge triumphant: The concept of knowledge in medieval Islam* (2nd ed., Vol. 2). Brill.
- Saliba, G. (2007). *Islamic science and the making of the European Renaissance*. MIT Press.
- Sezgin, F. (2007). *İslam’da bilim ve teknik* (A. Aliy, Çev., 2. baskı, Cilt 1). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şeşen, R. (1979). İslam dünyasında ilk tercüme faaliyetlerine umumi bir bakış (Başlangıçtan H. IV. /M. X. asrın sonlarına kadar). *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7, 3–29.
- Tanrıverdi, E. (2007). Arap kültüründe çeviri çalışmaları ve Huneyn b. İshak ekolü. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (23), 93–125.
- Vagelpohl, U. (2008). *Aristotle’s rhetoric in the East: The Syriac and Arabic translation and commentary tradition* (Vol. 76). Brill.
- Vagelpohl, U., & Sánchez, I. (2022). Why do we translate? Arabic sources on translation. In D. Gutas (Ed.), *Why translate science?: Documents from antiquity to the 16th century in the historical West (Bactria to the Atlantic)* (Vol. 160, pp. 254–376). Brill.
- Walzer, R. (1962a). Islamic philosophy. In R. Walzer (Ed.), *Greek into Arabic: Essays on Islamic philosophy* (pp. 1–28). Harvard University Press.

- Walzer, R. (1962b). New studies on Al-Kindi. In R. Walzer (Ed.), *Greek into Arabic: Essays on Islamic philosophy* (pp. 173–205). Harvard University Press.
- Walzer, R. (1962c). On the legacy of the classics in the Islamic world. In R. Walzer (Ed.), *Greek into Arabic: Essays on Islamic philosophy* (pp. 29–37). Harvard University Press.
- Watt, W. M. (2004). *İslam felsefesi ve kelamı* (S. Ateş, Çev.). Pınar Yayınları.
- Yılmaz, S. (2013). Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 43, ss. 251–253). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.